

Δρ. Ιωάννης Ν. Αίλης

εκλ. Λέκτορας Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας
της Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Ηρακλείου Κρήτης

Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία στη θεολογική σκέψη του Βυζαντίου¹

Οι Πατέρες της Εκκλησίας στην προσπάθεια τους να αντιμετωπίσουν μεγάλες αιρέσεις της εποχής τους, αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν την τρέχουσα φιλοσοφική ορολογία² από τη στιγμή που οι αντίπαλοι τους, αιρετικοί, με αυτήν την

¹ Εισήγηση του συγγραφέα στην Εκπαιδευτική – Θεολογική ημερίδα των νομών Χανίων και Ρεθύμνου που πραγματοποιήθηκε στις 5 και 6 Δεκεμβρίου 2005, στα Χανιά και το Ρέθυμνο αντίστοιχα, με θέμα «Η Μαρτυρία του Θεολόγου στη σύγχρονη εκπαίδευση». Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Απόστολος Τίτος*, Επίσημο δελτίο της Εκκλησίας της Κρήτης, περίοδος Γ', τεύχος 3, Δεκέμβριος 2005, σελ. 94 – 106.

² Η φιλοσοφία είναι λειτουργία που έχει άμεση σχέση με τις επιστήμες κάθε εποχής. Προηγούνται οι επιστήμες, οι οποίες εξετάζουν μικροσκοπικά τον κόσμο και ακολουθεί η φιλοσοφία που τις χρησιμοποιεί για να τον δει μακροσκοπικά. Βλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β' τόμος*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 20 – 29· Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας (Αρχαίας ελληνικής – Βυζαντινής – Δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία)*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 35, 304 και κυρίως στην παραπομπή 1· Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία, Α' τόμος*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 51 – 54· Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία, Β' τόμος*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 89 – 91· Λάμπρου Σιάσου, *Αίμα σταφυλής*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, σελ. 69 – 90· Λάμπρου Σιάσου, *Πατερική κριτική της φιλοσοφικής μεθόδου*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 18 – 19· Μάριου Μπέγζου, *Φιλοσοφική ανθρωπολογία της θρησκείας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994, σελ. 82 – 89· Χρήστου Γιανναρά, *Σχεδιάγραμμα εισαγωγής στη φιλοσοφία*, Αθήνα 1980, σελ. 18 – 21· Γεωργίου Μεταλλίδη, *Δαμασκηνός και σωτηρία*, Θεσσαλονίκη 2002, (διδακτορική διατριβή) σελ. 92· Piona Opert, *A christianisation of Pagan Etymologies*, στο *StudPat 5*, Berlin 1962, σελ. 532· Βασιλείου Ν. Τατάκη, *Η βυζαντινή φιλοσοφία (σε μετάφραση από τη γαλλική έκδοση Εύας Καλπουρτζή με εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Μπενάκη)* από την Εταιρεία Σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας Αθήνα 1977, σελ. 9, 112· Βασιλείου Ν. Τατάκη, *Θέματα χριστιανικής και βυζαντινής φιλοσοφίας* Αθήνα 1952, σελ. 10. Επιπλέον πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις για το θέμα βλ. Despo A. Lialiou, *Greek philosophy and Christian tradition in st. Gregory of Nazianzus : unity – triplicity*, στο έργο *Γρηγοριανά Β' (τόμος) και σύμμικτα*, εκδόσεις Π.

ορολογία δίδασκαν, έγραφαν τα ποιήματα τους και επέβαλαν τις απόψεις τους. Στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας το εξωτερικό σχήμα των φιλοσοφικών όρων παρέμεινε ίδιο, άλλαξε όμως εντελώς το περιεχόμενο τους, το οποίο έγινε καθαρά βιβλικό, θεολογικό. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός τον 8 αιώνα στο έργο του *Πρός τούς διαβάλλοντας τας άγίας εικόνας* ρωτάει δεικτικά *που βρήκες στην Παλαιά Διαθήκη ή στο Ευαγγέλιο το όνομα της Τριάδος, ή το όμοούσιον ή το μία ύπόστασις του Χριστού, δύο φύσεις, αυτολεξεί; Αλλά όμως, συνεχίζει, επειδή τα όρισαν αυτά οι άγιοι Πατέρες από τις ισοδύναμες με αυτά λέξεις της Αγίας Γραφής τα δεχόμαστε και αυτούς που δεν τα δέχονται τους αναθεματίζουμε.*³ Το μήνυμα του ευαγγελίου δεν εκφράζεται πλέον μόνο με τον συμβολικό – παραβολικό λόγο της Αγίας Γραφής αλλά και με τη φιλοσοφική ορολογία ενώ παραμένει πάντοτε, βέβαια, ατόφιο και καθαρό. Άλλωστε για τους βυζαντινούς Πατέρες η γλώσσα και η ορολογία δεν αποτελούν αντικείμενο

Πουρναρά Θεσσαλονίκη 1998' σελ. 45 κ. ε.' G. Bardy, "Philosophie" et "Philosophe" dans le vocabulaire des premiers siècles, στο ZAM 25 (1949), σελ. 97 – 108' Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία (Η λόγια κοσμική γραμματεία των βυζαντινών)*. Τόμος Α' (Μετάφραση Λ. Γ. Μπενάκης, Ι. Β. Αναστασίου). Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991, σελ. 102' Ιωάννη Γρ. Πλεξίδα, *Πρόσωπο και φύση. Προβληματισμοί γύρω από την έννοια του προσώπου στη σκέψη του Ιωάννη Δαμασκηνού*. Εκδόσεις Νησίδες, 2001, σελ. 20 κ. ε. κυρίως δε η παραπομπή 23. Γεωργίου Φλορόφσκυ, *Οί Ανατολικοί Πατέρες του 4^{ου} αιώνα*. Μετάφραση Παναγιώτου Πάλλη. Εκδόσεις Π. Πουρναρά 1991, σελ. 76 ε.' Γεωργίου Φλορόφσκυ, *Οί βυζαντινοί Πατέρες του 5^{ου} αιώνα*. Μετάφραση Παναγιώτου Πάλλη. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 238 ε.' Δέσπω Α. Λιάλιου, *Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στη θεολογία του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου*. Δημοσιευμένο στα *Γρηγοριανά Α' τόμος*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 67' R. Weijeborg, *Apollinaristic Inerpolations in the Tomus ad Antiochenos*, στο *Studia Patristica* 3 : 1 (1961) Berlin, σελ. 324 – 330' πρβλ. επίσης για το θέμα Διογένους Λαερτίου, *Βίοι και γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων*, 4, 2, 10.

³ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Πρός τούς διαβάλλοντας τας άγίας εικόνας λόγοι τρεις*, PG 94, 1333B – C : «Πού εὔρες ἐν τῇ Παλαιᾷ ἢ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ὄνομα Τριάδος ἢ ὁμοούσιον ἢ μίαν φύσιν θεότητος τρανῶς ἢ τρεις ὑποστάσεις αὐτολεξεί ἢ μίαν ὑπόστασιν τοῦ Χριστοῦ ἢ δύο φύσεις αὐτολεξεί; Ἄλλ' ὅμως ἐπειδή ἐκ τῶν ἰσοδυναμουσῶν λέξεων τῶν ἐν τῇ γραφῇ κειμένων ὄρισαν ταῦτα οἱ ἅγιοι πατέρες, δεχόμεθα καί τοὺς μὴ δεχόμενους ἀναθεματίζομεν». Ο Ιωάννης Δαμασκηνός χρησιμοποιεῖ σε μία σειρά δύο φορές τη λέξη 'αυτολεξεί' για να υπογραμμίσει ακριβώς το γεγονός πως η αλήθεια του ευαγγελίου πρέπει να συνεχιστεί αυτούσια χωρίς καμία αλλοίωση, ενώ είναι δευτερεύον θέμα το πώς θα εκφραστεί εξωτερικά αυτή η αλήθεια.

της γλωσσολογίας, αλλά της θεολογίας.⁴ Με αφορμή τη θεολογία πλάθουν τους όρους τους.

Μπορούμε να κατανοήσουμε πρακτικά πως χρησιμοποιήθηκε η φιλοσοφία από τους Πατέρες μέσα από την φιλολογική ανάλυση 9 όρων.

α. «Γενητόν – ἀγέννητον». Οι φιλοσοφικοί όροι *γενητόν* – *ἀγέννητον* στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία χρησιμοποιούνται από τον Πλάτωνα για να χαρακτηρίσουν τον αισθητό και τον νοητό κόσμο αντίστοιχα. Η ύλη και ο αισθητός κόσμος είναι «γενητό», ενώ η ψυχή, ο Θεός, ο νους, ο νοητός κόσμος είναι το ἀγέννητο. Και τα δύο υπάρχουν από πάντα, απλά το γενητό, όπως η ύλη, αλλάζει συνεχώς μορφή και μεταβάλλεται ενώ το ἀγέννητο, όπως η ψυχή και το θείο, παραμένει αμετάβλητό⁵ και δίνει τη μορφή και το σχήμα στο γενητό.⁶ Οι Πατέρες χρησιμοποιούν αυτό το σχήμα με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός μας λέγει πως το ἀγέννητο σημαίνει το *ἀκτιστο*.⁷ Μόνο η θεία ουσία,

⁴ Λάμπρου Σιάσου, *Πατερική κριτική της φιλοσοφικής μεθόδου*, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 18 – 19· Γεωργίου Μαρτζέλου, *The Unity of Biblical and Dogmatic Theology*, στο GOTR 42 : 3 – 4 (1997), σελ. 316· Γεωργίου Μεταλλίδη, *Η σωτηρία του ανθρώπου κατά τον άγιο Ιωάννη το Δαμασκηνό (διδασκαλική διατριβή)*, Θεσσαλονίκη Α. Π. Θ. 2002, σελ. 93.

⁵ Πλάτωνος, *Φαίδων*, 80b : « ... τῷ μεν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεὶ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ αἰεὶ ὡσαύτως κατὰ ταυτὰ ἔχοντι ἑαυτῷ ὁμοιότατον εἶναι ψυχὴν, τῷ δε ἀνθρωπίνῳ καὶ θνητῷ καὶ πολυειδεὶ καὶ ἀνοήτῳ καὶ διαλυτῷ κατὰ ταυτὰ ἔχοντι ὁμοιότατον αὐτῷ εἶναι σῶμα». Πλάτωνος, *Τίμαιος* 52ab : « Τούτων δε οὕτως ἐχόντων ὁμολογητέον ἐν μεν εἶναι τό κατὰ ταυτὰ εἶδος ἔχον, ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, οὔτε εἰς ἑαυτὸ εἰσδεχόμενον ἄλλο ἄλλοθεν οὔτε αὐτὸ εἰς ἄλλο ποιῖον, ἀόρατον δε καὶ ἄλλως ἀναίσθητον, τοῦτο ὅ δὴ νόησις εἰληγεν ἐπισκοπεῖν· τό δ' ὁμώνυμον ὁμοιον τε ἐκείνῳ δεύτερον, αἰσθητόν, γεννητόν, πεφορημένον αἰεὶ, γιγνόμενον τε ἐν τινι τόπῳ καὶ πάλιν ἐκεῖθεν ἀπολλύμενον, δόξη μετ' αἰσθήσεως περιληπτόν».

⁶ Πρβλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Η έννοια της θεότητας και η έννοια της δημιουργίας κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας (Δύο σημεία σύγκρουσης της πατερικής σκέψης με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία)*, στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός*, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 62 κ. εξ.

⁷ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG. 94, 817B : « Χρή γάρ εἰδέναι ὅτι τό ἀγέννητο διά τοῦ ἐνός νυ γραφόμενον τό ἄκτιστον ἦτοι τό μή ἀγέννητον σημαίνει, τό δε ἀγέννητον διά δύο νυ γραφόμενον δηλοῖ τό μη γενηθέν. Κατά μέν οὖν τό πρῶτον σημαίνόμενον διαφέρει οὐσία οὐσίας. Ἄλλη γάρ οὐσία ἢ ἄκτιστος ἦτοι ἀγέννητος (διά τοῦ ἐνός νυ) καὶ ἄλλη ἢ γενητή ἦτοι ἢ κτιστή».

συνεχίζει ο Δαμασκηνός, είναι ἀγέννητη (με ένα νη) δηλαδή ἀκτιστη. Όλα τα άλλα εκτός της θείας φύσεως, δηλαδή και η ψυχή, σε καταφανή αντίθεση με τον Πλάτωνα, είναι γενητά δηλαδή κτιστά.⁸ Έτσι το φιλοσοφικό σχήμα γενητό – ἀγέννητο μετά τη χρησιμοποίηση του από τη θεολογία των Πατέρων αλλάζει περιεχόμενο. Στο ἀγέννητο της θεολογίας ανήκει πλέον μόνο ο ἀκτιστος Τριαδικός Θεός. Όλα τα υπόλοιπα σώμα, ψυχή, ἄγγελοι, νους, ζώα, φυτά είναι γενητά.⁹ Βέβαια, όπως τονίζουν καθαρά οι Πατέρες, μεταξύ των κτισμάτων υπάρχουν διαφορές και διαβαθμίσεις. Άλλο κτίσμα είναι ἄνθρωπος, γράφει ο Δαμασκηνός, ἄλλο κτίσμα ο ἄγγελος, ἄλλο κτίσμα το ζώο, (και μεταξύ της ανθρώπινης ψυχῆς και του σώματος υπάρχει λειτουργική διάκριση), όμως επιμένουν πως όλα είναι κτίσματα, γιατί δημιουργήθηκαν από τον Δημιουργό Θεό.¹⁰ Επίσης τα γενητά για τη θεολογία ούτε υπάρχουν από πάντα ούτε παίρνουν απλώς το σχήμα από το ἀγέννητο, αλλά δημιουργούνται εξολοκλήρου από το ἀγέννητο – ἄκτιστο *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*.¹¹ Όλη αυτή η μετάπλαση των ὀρων γενητό –

⁸ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG. 94, 113B : « Φύσεως μεν ἐτι τό ἀγέννητον καί τό γενητόν δι' ἐνός τοῦ νυ γραφόμενον, ὅπερ δηλοῖ τό ἄκτιστον καί κτιστόν... ἔστι οὖν ἡ μὲν θεία φύσις ἀγέννητος ἦτοι ἄκτιστος, πάντα δε τά μετά τήν θείαν φύσιν γενητά ἦτοι κτιστά».

⁹ Μ. Βασιλείου, *Κατ' Ἐννομίον* 3 PG29, 660A : « Δύο γάρ λεγομένων πραγμάτων, θεότητος τε καί κτίσεως, καί δεσποτείας καί δουλείας, καί ἁγιαστικῆς δυνάμεως καί ἁγιαζομένης».

¹⁰ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Διαλεκτικά*, (ἀπό την κριτική ἐκδοση του Kotter) α' *Περὶ οὐσίας φύσεως καί μορφῆς* ¹²⁻¹⁶ : «Πολλά δε εἰσι τὰ κτίσματα καί πολλήν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα τη διαφορὰν· ἄλλο γάρ κτίσμα ὁ ἄγγελος καί ἄλλο ὁ ἄνθρωπος, καί ἕτερον βοῦς καί ἄλλο κύων, καί ἕτερον οὐρανὸς καί ἄλλο γῆ, καί ἕτερον πῦρ καί ἄλλο ἀήρ καί ἕτερον ὕδωρ· καί ἀπλῶς εἰπεῖν πολλὰ εἶδη εἰσὶν ἐν τοῖς κτίσμασιν».

¹¹ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG. 94, 813 A –B : « ἡ δε κτίσις ἐπὶ Θεοῦ θελήσεως ἔργον οὐσα οὐ συναῖδιος ἐστι τῷ Θεῷ , ἐπειδὴ οὐ πέφυκε τό ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τό εἶναι παραγόμενον συναῖδιον εἶναι τῷ ἀνάρχῳ κι ἀεὶ ὄντι. Ὡσπερ τοίνυν οὐχ ὁμοίως ποιεῖ ἄνθρωπος καί Θεός – ὁ μεν γάρ ἄνθρωπος οὐδεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τό εἶναι παράγει, ἀλλ' ὅπερ ποιεῖ ἐκ προῦποκειμένης ὕλης ποιεῖ, οὐ θελήσας μόνο ἀλλά καί προεπινοήσας, ... ὁ δε Θεός θελήσας μόνον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τό εἶναι τά πάντα παρήγαγεν». Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1, 20 PG 26, 53 A : «Τά μεν γάρ ἄλλα οἶα ἐστι τά γενητά οὐδέν ὁμοιον κατ' οὐσίαν ἔχει πρὸς τόν πεποιηκότα· ἀλλ' ἔξωθεν αὐτοῦ ἐστι χάριτι καί βουλήσει αὐτοῦ τῷ Λόγῳ γινόμενα, ὥστε πάλιν δυνᾶσθαι καί παύεσθαι ποτε, εἰ θελήσειεν ὁ ποιήσας· ταύτης γαρ ἐστὶ φύσεως τα γενητά». Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44, 885D : « Πάλιν δε καί τῆς νοητῆς φύσεως διηρημένης, ἡ μεν ἄκτιστος

ἀγέννητο σε κτιστό – άκτιστο¹² από τους Πατέρες έγινε ύστερα από την πρόκληση του Αρείου για την κτιστότητα του Λόγου. Πρώτα είπε ο Άρειος πως ο Λόγος είναι κτιστός, δηλαδή ότι Χριστός δεν είναι Θεός, και κατόπιν, ο Μ. Αθανάσιος, για να μπορέσει να αποδείξει ότι ο Λόγος δεν είναι κτιστός, αναγκάστηκε να διευκρινίσει τι είναι το κτιστό, τι το άκτιστο και να βάλει τα όρια μεταξύ γενητού και αγενήτου, δηλαδή κτιστού και ακτίστου. Καταλαβαίνουμε ακριβώς πως λειτουργούν οι φιλοσοφικοί όροι στη θεολογία κατόπιν της προκλήσεως των αιρετικών.

β. ο Λόγος. Και τον όρο *Λόγο* δανείστηκαν οι Πατέρες στη θεολογία τους. Ο συγκεκριμένος όρος προέρχεται από τη φιλοσοφία του Ηράκλειτου. Για τον εν λόγω φιλόσοφο ο *λόγος* είναι το πύρινο υφάδι, η αιώνια φωτιά, όπου τα πάντα ανακυκλώνονται ζωογονούμενα. Ο άνθρωπος είναι ένα κομμάτι αυτού του λόγου. Όταν χάσει την αρμονική σχέση με τον παγκόσμιο λόγο γίνεται ανόητος, τυφλός και κουφός.¹³ Και η ψυχή για τον Ηράκλειτο έχει λόγο που είναι και αυτός ένα κομμάτι

έστι, καί ποιητική τῶν ὄντων, ἀεὶ οὐσα ὅπερ ἐστὶ... ἢ δε διὰ κτίσεως παρασχεθεῖσα εἰς γένεσιν πρὸς τὸ πρῶτον αἴτιον ἀεὶ βλέπει...».

¹² Για τη σημασία των όρων αυτών στη θεολογία βλ. G. Florovsky, *The Concept of Creation in Saint Athanasius*, στο *Studia Patristica* 2 (1962), σελ. 56 ε.· G. Florovsky, *The Idea of Creation in Christian Philosophy*, στο *Eastern Churches Quarterly* 8 (1949), σελ. 58 ε· Γεωργίου Φλορόφσκυ, *Οἱ Ἀνατολικοὶ Πατέρες του 4^{ου} αἰώνα*. Μετάφραση Παναγιώτου Πάλλη. Εκδόσεις Π. Πουρναρά 1991, σελ. 243 ε· Γεωργίου Μεταλληνού, *Λόγος ως αντίλογος. Θεολογικά δοκίμια*, εκδόσεις Αρμός 1992, σελ. 33 κ. ε· Νίκου Ματσούκα, *Θεολογία, κτισσιολογία, ἐκκλησιολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον*. (Σημεῖα πατερικῆς καὶ οἰκουμενικῆς θεολογίας), Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 89 κ. ε· Ν. Ματσούκα, *Ο Σατανάς*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1999 σελ. 61 κ. ε· Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*. (Συμβολή εἰς τὴν ιστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας). Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 59, 69, 82, 94, 115, 164· Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ἡθεοπτία τοῦ Ἡσαΐα κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας τόμος Α΄*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 45·

¹³ H. Diels, Ἡράκλειτος IB 1, : « Τοῦ δε λόγου τουδ' ἐόντος ἀεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον, γινομένων γάρ πάντων κατὰ τὸν λόγο τόνδε ἀπίροσιν εὐόικασι... τοὺς δε ἄλλους ἄνθρώπους λανθάνει ὅκοσα ἐγερθέντες ποιούσιν, ὅκώσπερ ὅκοσα εὐδόντες ἐπιλανθάνονται».

του παγκοσμίου πύρινου λόγου.¹⁴ Από τον Ηράκλειτο ο όρος περνά στους Στωικούς. Οι Στωικοί όπως ο Ζήνων, ο ιδρυτής της Στοάς, ο Κλεάνθης, ο Παναίτιος, ο Ποσειδώνιος μιλούν για τον ατομικό λόγο που πρέπει να εναρμονίζεται με τον παγκόσμιο λόγο, γιατί μόνο αυτός είναι ορθός και κοινός. Εξαιτίας της οργανικής σχέσης μεταξύ του παγκόσμιου λόγου με τον ατομικό ότι προστάζει το δίκαιο και ο νόμος πρέπει να θεωρείται *φύσει* και όχι *θέσει*.¹⁵ Ο Ζήνων μας λέγει πως το να ζει κάποιος *κατ' ἀρετήν* δεν είναι τίποτα άλλο από το *ομολογουμένως φύσει ζην*. Από τους Στωικούς ο όρος περνάει τον ευαγγελιστή Ιωάννη. *Λόγος* πλέον είναι το δεύτερο πρόσωπο της αγίας Τριάδος, ο οποίος *σάρξ ἐγένετο*.¹⁶ Στην αΐδια κατάσταση της Τριάδας έχει ως υποστατικό ιδίωμα να γεννάται αϊδίως από τον Πατέρα και μέσα στην οικονομία έχει ως ιδιαίτερο οικονομικό έργο να *αὐτουργεί*, δηλαδή να φανερώνει την Αγία Τριάδα.¹⁷ Ο Ιωάννης ο ευαγγελιστής τους κλέβει ουσιαστικά τον όρο με μία δημιουργική μετάπλαση του όρου στην προσπάθεια του να αναχαιτίσει το *δοκητισμό*, μία αίρεση με έντονα τα στοιχεία της διαρχίας, που δεν δεχόταν με κανένα τρόπο την πραγματική ενανθρώπιση του Θεού Λόγου.¹⁸ Από εδώ και στο εξής

¹⁴ Ο λόγος της ψυχής είναι άπειρος χωρίς αρχή και τέλος και συνεπώς δεν μπορεί κάποιος να βρει τα πέρατα της ψυχής. Η. Diels, Ηράκλειτος IB45 : « Ψυχῆς πείρατα ἰών, οὐκ ἄν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν, οὕτω βαθύν λόγο ἔχει». Θα μπορούσαμε να πούμε πως η ανθρώπινη ουσία είναι ο επιμέρους λόγος που αγγίζει τα όρια του κοινού λόγου ή με άλλα λόγια της θείας ουσίας ὅ βλ. για το θέμα Η. Diels, Ηράκλειτος IB2 : « Διό δεῖ ἔπεσθαι τῷ ζηνῶ τουτέστι τῷ κοινῶ ἕξινός γάρ ὁ κοινός. Τοῦ λόγου δ' ἐόντος ζηνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοί ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν».

¹⁵ Νίκου Μαρτσούκα, *Ιστορία της φιλοσοφίας (με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία)*, εκδόσεις Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη 1993,σελ. 220. Το *κατά λόγον ζην* είναι το ίδιο το *κατά φύσιν ζην*, γιατί ο μοναδικός κατά φύσει σκοπός είναι η ζωή σύμφωνα με τον κοινό νόμο που είναι ο ορθός λόγος. Διογένης Λαέρτιος, 7, 1, 86 : « Τό κατά λόγον ζην ὀρθῶς γίνεσθαι τούτοις κατά φύσιν».

¹⁶ *Ιωάννου, 1, 1 – 2 καί 14* : « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καί ὁ Λόγος ἦν πρὸς τόν Θεόν, καί Θεός ἦν ὁ Λόγος. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τόν Θεόν... καί ὁ Λόγος σαρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσε ἐν ἡμῖν, καί ἐθεασάμεθα τήν δόξαν αὐτοῦ».

¹⁷ Μ. Αθανασίου, *Περί τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Λόγου* 3 PG 25, 101 AB᾽ Μ. Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν λόγος* 2, 81 PG 26, 320AB᾽ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Συζήτησις μέ τόν Πύρρον* PG 91, 320BC.

¹⁸ Ο Νίκος Μαρτσούκας υποστηρίζει πως αυτός είναι ουσιαστικά ο λόγος για τον οποίο ο ευαγγελιστής Ιωάννης έγραψε το ευαγγέλιο του. Βλ. Νίκου Μαρτσούκα, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας (με παράρτημα το σχολαστικισμό του δυτικού μεσαίωνα)*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 92,

μεγάλοι θεολόγοι – Πατέρες, όπως ο Μ. Αθανάσιος, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας στις διαμάχες τους με τους αιρετικούς, αλλά και στα συγγράμματα τους χρησιμοποιούν το Λόγο με την καινούρια του σημασία. Και ο Ιωάννης και οι Πατέρες μεταπλάσουν τον όρο για θεολογικούς λόγους.¹⁹

γ. **το «όμοούσιον»**. Το ίδιο συνέβηκε και με τον καθαρά φιλοσοφικό όρο *όμοούσιον*. Ο συγκεκριμένος όρος ήταν συνδεδεμένος με την πλατωνική αντίληψη της απορροής. Για τον Πλωτίνο, μαθητή του Πλάτωνα, η διάρθρωση της πραγματικότητας αποτελείται από το Εν, τον Νου, την Ψυχή, την φύση και την ύλη. Η θεότητα του Ενός (η οποία είναι η ζωή ή το φως) ξεδιπλώνεται σε Νου και ύστερα σε Ψυχή. Οι θείες αυτές σφαίρες ύστερα ξεδιπλώνονται στη φύση και την ύλη. Η ύλη είναι το κατώτατο σκαλοπάτι, σκοτεινό βάθος δίχως μορφή. Η φύση είναι η αισθητή πλευρά που έχει μορφή. Μέσα σε αυτή τη διδασκαλία ο Πλωτίνος διδάσκει πως η Ψυχή είναι ομοούσια με τον Νου, ο οποίος είναι ομοούσιος με το Εν.²⁰ Παρά το γεγονός ότι αυτός ο όρος ήταν συνδεδεμένος με την πλατωνική αντίληψη της απορροής και χρησιμοποιήθηκε από τον Πλωτίνο²¹ και τον Πορφύριο²², για να δηλώσει την ενότητα της ουσίας των οντολογικών βαθμίδων που προήλθαν αναγκαστικά από το Εν, οι Πατέρες της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου «δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν τον όρο αυτό, προσδίδοντας του ένα εννοιολογικό περιεχόμενο τελείως ξένο προς την νεοπλατωνική αντίληψη της ανάγκης και της “απορροής”

καθώς και του ίδιου, *Παλαιάς και Καινής διαθήκης σημεία, νοήματα, αποτυπώματα*, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 2002 σελ. 432.

¹⁹ Παράβαλε ενδεικτικά Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Διάλογος περί Αγίας τε και Όμοουσίου Τριάδος 2*, PG. 75, 776 BC. Και ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός έχει εκτενή αναφορά στο θεολογικό Λόγο. Βλ. Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG. 94, 801C – 804A. Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG. 94, 10731 A – B : « Εἰ δε ὅτι σάρκα γεγενῆσθαι τὸν Λόγον, ἔφη ὁ Εὐαγγελιστής, ἰστέον ὡς παρὰ τῆ Ἁγία Γραφῆ πότε μὲν ψυχὴ λέγεται ὁ ἄνθρωπος, ...πότε δὲ σὰρξ .... Ἀνέλαβε τοίνυν σάρκα ἐμψυχωμένην ψυχὴ λογικὴ τε καὶ νοερὰ ἡγεμονικὴ μὲν τῆς σαρκός, ἡγεμονευομένη δὲ ὑπὸ τῆς τοῦ Λόγου θεότητος».

²⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της φιλοσοφίας, Αρχαίας ελληνικής – Βυζαντινής – Δυτικοευρωπαϊκής. Με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία*. Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 293.

²¹ *Εννεάδες* IV, 4, 28. 3, 7, 10.

²² *Περί ἀποχῆς ἐμψύχων* 1, 19.

προκειμένου να δηλώσουν την κατ' ουσία μεταξύ Πατρός και Υιού».²³ Για τον Μ. Αθανάσιο και τους Πατέρες της Νικαίας *όμοούσιον* είναι το *όμοφυές*, αυτό δηλαδή που έχει την ίδια ουσία με εκείνο από το οποίο προέρχεται, χωρίς όμως η προέλευση του να θεωρείται ως αναγκαστική έκφανση σε άλλη βαθμίδα υπάρξεως.²⁴ Τα Πρόσωπα λοιπόν της Αγίας Τριάδος είναι ομοούσια. Ως γνωστόν η φράση περνάει και στο σύμβολο της Πίστεως μας : «...όμοούσιον τῷ Πατρί δι' ου τὰ πάντα ἐγένετο».

δ. *ουσία – φύση*. Και η καθιέρωση της συνωνυμίας του όρου *φύσις* με τον όρο *ουσία*, δεν υπάρχει από την κλασική εποχή. Οι φιλόσοφοι αποκαλούν ουσία την *υπόσταση*.²⁵ Δηλαδή, για τη φιλοσοφία, *ουσία* και *υπόσταση* είναι πάντα το γενικό, το είναι, ενώ η *φύση* είναι το συγκεκριμένο ξεχωριστό είδος, ουσιαστικά αυτό που αποκαλούμε εμείς σήμερα υπόσταση. Οι Καππαδόκες Πατέρες εκμεταλλευόμενοι τη διάκριση του Αριστοτέλη μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης ουσίας (η πρώτη είναι η συγκεκριμένη ατομική ύπαρξη και η δεύτερη είναι το κοινό υλικό των ομοειδών

²³ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Β' τόμος*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 26.

²⁴ Μ. Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν 1*, 58, PG 26, 133B. *Προς Σεραπίωνα 1*, 17, PG 26, 572B. *Περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Αρμίνω τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων* 48, PG 26, 777C. 53, PG 26, 788BC. *Προς Σεραπίωνα 1*, 27 – 32, PG 26, 593C – 605A. Μ. Βασιλείου, *Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογιστικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Ἐυνομίου 2*, 28 PG 29, 637B. Βλ. εκτενή ανάλυση σχετικά με την περιπέτεια της καθιέρωσης του όρου *όμοούσιον*. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία Β' τόμος (έκθεση της ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη)*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 92 παραπομπή 51. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ Θεοῦ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας)*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 199, σελ. 22.

²⁵ Συγκεκριμένα για τους φιλοσόφους *οὐσία* είναι το *ἀπόλυτο εἶναι* και *φύση* το *ειδικότατο εἶδος*. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Βασιλείου Τατάκη, *Η βυζαντινή φιλοσοφία*. Μετάφραση από τη γαλλική έκδοση Εύας Κ. Καλμπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Γ. Μπενάκη (Εταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ και Γενικῆς παιδείας), Αθήνα 1977, σελ. 115. Βλ. επίσης και Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση* (στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός*), εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 26 κ. εξ. Βλ. κυρίως στη παραπομπή 22.

όντων²⁶) πέτυχαν για πρώτη φορά να διακρίνουν τους δύο όρους και να τους καθιερώσουν σε ολόκληρη την ορθόδοξη θεολογία. Πλέον *ουσία* είναι το κοινό υλικό των ομοειδών όντων, δηλαδή η φύση, (η δεύτερη ουσία του Αριστοτέλη), ενώ *υπόστασις* το ιδιαίτερο και ξεχωριστό υποκείμενο, δηλαδή το πρόσωπο που διακρίνεται από τα λοιπά όντα με βάση τα δικά του ατομικά χαρακτηριστικά, (η πρώτη ουσία του Αριστοτέλη.)

ε. *πρόσωπον – υπόστασις*. Επίσης ο όρος *πρόσωπον* στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία είχε την έννοια της όψης (η ὄψ της ὠπός – πρόσωπον = προς την όψιν), της μορφής και του προσωπείου που χρησιμοποιούσαν οι ηθοποιοί στο αρχαίο θέατρο, και με αυτήν την έννοια ακριβώς είχε χρησιμοποιηθεί από τον αιρετικό Σαβέλλιο τον Γ΄ αιώνα. Ο Σαβέλλιος λίγο νωρίτερα από τον Μ. Βασίλειο μίλησε για τρία πρόσωπα, αλλά με την έννοια του *προσωπείου*, και έτσι δίδασκε πως ουσιαστικά ένα πρόσωπο είναι ο Θεός και όχι τρία, που αλλάζει τρεις μάσκες με αποτέλεσμα άλλοτε να εμφανίζεται ως Πατήρ, άλλοτε ως Υιός, και άλλοτε ως Άγιο Πνεύμα. Παρόλα αυτά οι Καππαδόκες και κυρίως ο Μ. Βασίλειος, δε δίστασαν να πάρουν τον όρο *πρόσωπον* και να τον ταυτίσουν με τον όρο *υπόστασις*.²⁷ Ο Μέγας Βασίλειος, όμως, για να αποφύγει ακριβώς τον κίνδυνο της ταύτισεως του όρου *πρόσωπον* με την αρχαιοελληνική του σημασία και τις αιρετικές κακοδοξίες του Σαβελλιανισμού τονίζει «πως δεν αρκεί να απαριθμούμαι απλώς τις διαφορές των προσώπων, αλλά πρέπει και να ομολογούμαι πως κάθε πρόσωπο υπάρχει σε αληθινή υπόσταση.»²⁸ Το

²⁶ Αριστοτέλους, *Μετά τά φυσικά Ζ* 13, 1038b 9 –16 : « πρώτον μὲν γὰρ οὐσία ἐκάστου ἢ ἴδιος ἐκάστῳ, ἢ οὐχ ὑπάρχει ἄλλῳ, τό δε καθόλου κοινόν». Γεωργίου Μαρτζέλου, *Ιστορία της ορθόδοξης θεολογίας και πνευματικότητας (σημειώσεις από πανεπιστημιακές παραδόσεις)*, Θεσσαλονίκη, 1995 – 96, σελ. 43. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία Α΄ τόμος (εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία)*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1997 σελ. 96 – 97.

²⁷ Ιωάννου. Δ. Ζηζιούλα, *Από το προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον. Ἡ συμβολή της πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοια του προσώπου*, στο *Χαριστήρια εἰς τὴν τιμὴν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 287κ.ε. του ίδιου *Το εἶναι του Θεοῦ και το εἶναι του ανθρώπου. Απόπειρα θεολογικοῦ διαλόγου*, στο *Σύναξη*, τεύχος 37(1991).

²⁸ Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολή 210, Τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν λογιωτάτοις 5*, PG 32, 776C. : « Οὐ γὰρ ἔξαρκεῖ διαφορᾶς προσώπων ἀπαριθμήσασθαι, ἀλλὰ χρὴ ἕκαστον πρόσωπον ἐν ὑποστάσει ἀληθινῇ ὑπάρχον ὁμολογεῖν». Πρβλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β΄ τόμος*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 28.

πρόσωπο πλέον είναι η υπόσταση. Για πρώτη φορά στην ιστορία του πολιτισμού ένας όρος που σημαίνει κάποιο αντικείμενο, τη μάσκα, ταυτίζεται με έναν δυναμικό όρο, την υπόσταση, και αποκτά υπαρξιακό περιεχόμενο. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός αφομοιώνοντας τον θεολογικό πλούτο 8 αιώνων, μας λέγει καθαρά πως άλλο πράγμα είναι η ουσία και άλλο υπόσταση. Η ουσία είναι το κοινό δηλαδή Θεός ή άνθρωπος, ενώ η υπόσταση σημαίνει το πρόσωπο, το άτομο, δηλαδή Πατέρας, Υιός, Άγιο Πνεύμα, Πέτρος, Παύλος.²⁹ Επιπλέον ο ίδιος θεολόγος σε άλλο σημείο θα μας πει πως αυτή είναι η πλάνη των αιρετικών να διδάσκουν πως είναι το ίδιο πράγμα η φύση με την υπόσταση.³⁰ Ποιος μπορεί να αρνηθεί ότι η μετάπλαση των Πατέρων και στον συγκεκριμένο όρο είναι καταπληκτική.³¹ Μέχρι σήμερα στο λεξιλόγιο μας ταυτίζουμε την ουσία με τη φύση και το πρόσωπο με την υπόσταση, χωρίς να γνωρίζουμε πως αυτή η ταύτιση προέρχεται από τους Καππαδόκες και κυρίως από το Μεγάλο Βασίλειο, ο οποίος δεν δίστασε να αλλάξει εντελώς τα ονόματα και να μην τα κρατήσει όπως τα παρέλαβε από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία. Βέβαια όλα αυτά πάντοτε για χάρη της θεολογίας και των επίκαιρων προκλήσεων. Γι αυτό οι Καππαδόκες με τις παραπάνω καινοτομίες στα ονόματα μας επιτρέπουν άνετα να ομιλούμε για 3 πρόσωπα – υποστάσεις πάντα με κοινή ουσία – φύση σε αντίποδα των κάθε λογής αιρετικών πνευματομάχων, αρειανών και ευνομιανών.

στ. *ἐνέργεια*. Ο όρος *ἐνέργεια* αφομοιώθηκε επίσης με επιτυχή τρόπο από τη θεολογία. Για τον γλωσσοπλάστη Αριστοτέλη *ἐνέργεια* είναι όλο εκείνο το έργο που

²⁹ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG 94, 997A : « ὅτι μὲν οὖν ἕτερον ἔστιν οὐσία καὶ ἕτερον ὑπόστασις πλειστάκις εἰρήκαμεν, καὶ ὅτι ἡ μὲν οὐσία τὸ κοινόν κί περιεκτικόν εἶδος τῶν ὁμοειδῶν ὑποστάσεων σημαίνει οἶον Θεός, ἄνθρωπος, ἡ δὲ ὑπόστασις ἄτομον δηλοῖ ἤτοι Πατέρα, Υἱόν, Πνεῦμα Ἅγιον, Πέτρον, Παῦλον».

³⁰ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG 94, 992A : « Ἀλλά τουτό ἐστι τό ποιοῦν τοῖς αἰρετικοῖς τήν πλάνην, τό ταυτόν λέγειν τήν φύσιν καί τήν ὑπόστασιν».

³¹ Από εδώ και πέρα το πρόσωπο γίνεται βασικότατο σημείο αναφοράς της θεολογίας μας. Βλ. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική θεολογία Γ' τόμος (ανακεφαλαίωση και αγαθοτοπία, έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας)*, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 362· *Λόγος και μύθος, με βάση την αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 25· *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, εκδ. Γρηγόρη Αθήνα 1980, σελ. 326 – 327· Χρήστου Γιανναρά, *Αλφαβητάρι της πίστης*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1982, σελ. 51· *Ανθρωπολογικές προϋποθέσεις*, στο Σύνταξη, τεύχος 2 (1982)· *Ορθοδοξία και δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, εκδόσεις Δόμος, Θεσσαλονίκη, 1993, σελ. 47.

συντελέστηκε από το *δυνάμει* είναι για να αποκτήσουμε το τελειωμένο αποτέλεσμα. Γι' αυτό ονόμασε την λέξη *ενέργεια*, δηλαδή ἐν ἔργῳ, γιατί ακριβώς περιέχει όλο εκείνο το έργο συντελέστηκε για να πάρουμε το ποθητό αποτέλεσμα. Ένα ακατέργαστο μάρμαρο, για τον Αριστοτέλη, είναι το *δυνάμει*, ενώ το τελειωμένο άγαλμα που προήλθε από αυτό το μάρμαρο είναι το *ἐνεργεία*, γιατί περιέχει όλο το έργο που χρειάστηκε για να πάρουμε το τελειωμένο άγαλμα.³² Για τον Νεοπλατωνισμό ενέργεια είναι φυσική και αναγκαστική έκφανση της ουσίας του Ενός ή του Νου που εξυπηρετεί απλώς τη διαδικασία της απορροής.³³ Για τη βυζαντινή θεολογία όμως η ενέργεια αποτελεί έκφραση της ελεύθερης βουλήσεως του Θεού. Η άκρως εύχρηστη διάκριση μεταξύ ουσίας και ενέργειας στο Θεό, που μας χάρισε ο Μ. Αθανάσιος, αναιρεί εντελώς το περιεχόμενο της ενέργειας του Αριστοτέλη και του Πλωτίνου και διευκρινίζει άριστα τα όρια μεταξύ Δημιουργού και δημιουργημάτων. Τα κτίσματα δεν μπορούν να γνωρίσουν ποτέ την ουσία του Θεού, αλλά μπορούν να γνωρίσουν τις ενέργειες του.³⁴ Ο Αριστοτέλης, οι Νεοπλατωνικοί αλλά και ο Ιουλιανός ο Παραβάτης στα κείμενα του, ο οποίος ανήκε στον θεουργικό Νεοπλατωνισμό,³⁵ πρωτίστως ταυτίζουν την ουσία με την ενέργεια

³² Αριστοτέλους, *Μεταφ.* Α, 1071 β' Γ, 1012β' Α, 1072 ab. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Η έννοια της θεότητας και η έννοια της δημιουργίας κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Β' τόμος*, Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 57 ε' Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία Α' τόμος (Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία)*, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 97' Νίκου Ματσούκα, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, εκδ. Γρηγόρη Αθήνα 1980, σελ. 133.

³³ Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* V, 1,6' 2,1' 3,11 – 12. πρβλ. επίσης Νίκου Ματσούκα, *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, εκδ. Γρηγόρη Αθήνα 1980, σελ. 321 – 322.

³⁴ Γεωργίου Μαρτζέλου, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η νεότερη δυτική θεολογία*, δημοσιευμένο στο έργο *ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός, Β' τόμος*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 161 – 163' Γεωργίου Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. (Συμβολή εἰς τὴν ἱστοριοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ Θεοῦ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας)*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 199, σελ. 98 ε' G. Florovsky, *The Concept of Creation in Saint Athanasius*, στο *Studia Patristica* 2 (1962), σελ. 48 ε' 56 ε.

³⁵ Ιουλιανού Παραβάτου, *Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον*, σελ. 388. Βλ. σχετικά με το θέμα Μαρτζέλου, *Γρ. Παλαμάς και νεότερη δυτική θεολογία*, δημοσιευμένο στο έργο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός*, Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη 2000 σελ. 161 – 162' *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο*, Θεσσαλονίκη Π. Πουρναρά 1993, σελ. 17.

πέρα από το γεγονός ότι έχουν τελειώς διαφορετική βάση από την βιβλική θεολογία. Θεωρούν *ένεργεια* το τελειωμένο έργο και όχι την έκφραση της ελεύθερης βουλήσεως του Θεού. Όλοι οι παραπάνω όροι μεταπλασμένοι από τη θεολογία δημιουργούν ουσιαστικά μία καινούρια φιλοσοφία.³⁶ Ο κόσμος δεν υπάρχει πλέον από πάντα, όπως δίδασκε η ελληνική φιλοσοφία,³⁷ αλλά δημιουργήθηκε από τον Τριαδικό Θεό, ο οποίος είναι τρία πρόσωπα – υποστάσεις (Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα), τα οποία έχουν κοινή ουσία – φύση και ενέργεια.

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να αναφέρω δύο διευκρινίσεις. Πρώτον όταν λέμε πως η ελληνική φιλοσοφία έγινε η μορφή ή το ένδυμα του χριστιανικού δόγματος δεν εννοούμε απλώς μια συγκόλληση των όρων με τη θεολογία. Κάτι τέτοιο γρήγορα θα ξεχνιόταν. Οι Πατέρες κατόρθωσαν κάτι πολύ πιο σημαντικό. Κατέστησαν τη φιλοσοφική ορολογία οργανικό στοιχείο της χριστιανικής διδασκαλίας. Οι όροι *Λόγος*, ή *ομοούσιον* ενώ ήταν καθαρά φιλοσοφικοί, δέθηκαν τόσο οργανικά με τη θεολογία, έτσι ώστε να θεωρούνται πλέον θεολογικοί. Αυτό συμβαίνει γιατί μετά τη μετάπλαση τους από τους Πατέρες δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε που σταματά ο φιλοσοφικός όρος και που ξεκινά η θεολογική αλήθεια.³⁸ Δέθηκαν τόσο ζωντανά με τη διδασκαλία του ευαγγελίου ώστε έγιναν λατρεία, ποίηση, θεολογία, πανηγύρι (άλλωστε στη βυζαντινή περίοδο δεν υπήρχαν αυτόνομες φιλοσοφικές σχολές), και όλα αυτά φυσικά χωρίς να αλλοιωθεί το κήρυγμα του ευαγγελίου ούτε σε μια κεραία κατά την προτροπή του ίδιου του Κυρίου μας.

Δεύτερον πρέπει να τονίζουμε συνεχώς με έμφαση πως προηγείται πάντοτε η ζωή μέσα στην εκκλησία με τον αγώνα εναντίον των παθών και ακολουθεί η καταγραφή αυτής της εμπειρίας διατυπωμένη με τη φιλοσοφική γλώσσα. Κάθε δογματική ακρίβεια και διατύπωση, ακόμα και οι πιο λεπτές έννοιες που αφορούν τις

³⁶ Για το θέμα αυτό βλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, ο.π. σελ. 29· Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας (με παράρτημα το σχολαστικισμό του δυτικού μεσαίωνα)*, ο. π. σελ. 196.

³⁷ Γεωργίου Μαρτζέλου, *Η έννοια της θεότητας και η έννοια της δημιουργίας κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας (Δύο σημεία σύγκρουσης της πατερικής σκέψης με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία)*, στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 63 – 64.

³⁸ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας, (με παράρτημα το σχολαστικισμό του δυτικού μεσαίωνα)*, ο. π. σελ. 190.

σχέσεις των τριών θείων Προσώπων κρύβει αυτήν την αλήθεια. Λέμε π.χ. πως δεν μπορούμε να γνωρίσουμε την ουσία του Θεού, αλλά μόνο τις άκτιστες ενέργειες Του.³⁹ Θα περίμενε κανείς ότι αυτή η έκφραση αφορά μεταφυσικά – φιλοσοφικά προβλήματα για τη φύση του Θεού. Στην ουσία όμως συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Αν οι Πατέρες έλεγαν πως μπορούμε να γνωρίσουμε την ουσία του Θεού τότε ο άνθρωπος θα ήταν Θεός, αφού θα ήταν ομοούσιος με το Θεό, και δεν θα είχε ανάγκη σωτηρίας. Αλλά επειδή κατάλαβαν, πρωτίστως μέσα από την ασκητική τους εμπειρία εναντίον των παθών, πως ο άνθρωπος έχει συνεχώς την ανάγκη θεραπείας, πως οποιαδήποτε στιγμή αν δεν προσέξει έπεσε στην αμαρτία και γύρισε προς τη φθορά, (προς τα φθαρτικά, όπως σημειώνει ο Μάξιμος Ομολογητής⁴⁰), επομένως δεν έχει την ίδια ουσία με το Θεό, διατύπωσαν τη δογματική θέση πως δεν μπορούμε να γνωρίσουμε την ουσία του Θεού αλλά τις ενέργειες Του. Η διατύπωση αυτή ντύνει μια μεγάλη πρακτική αλήθεια: πως ο άνθρωπος έχει όρια, αν δεν προσέξει μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να γυρίσει στο μη ὄν και δεν είναι ομοούσιος με το Θεό. Το σχήμα κτιστό – άκτιστο, η δημιουργία εκ του μη ὄντος, το κατ' εικόνα και το καθ' ομοίωσιν, όσο και αν δεν φαίνεται με μια πρώτη ματιά, είναι διατυπώσεις που προϋποθέτουν αυτήν τη σωτηριολογική – θεραπευτική εμπειρία.⁴¹

Επιπλέον είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε πως η φιλοσοφία από τους Προσωκρατικούς ακόμα απαντά σε τρία ερωτήματα. Δηλαδή στην οντολογία, (τι είναι το ον, το μη ον), στη γνωσιολογία (πως μπορούμε να γνωρίσουμε το ον) και στην ανθρωπολογία ή αλλιώς ηθική (τι είναι ο άνθρωπος, ποιος ο σκοπός της

³⁹ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 1, 8 PG 94, 812B – 813A, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Θησαυροί* 18, PG 75, 312C. Μ. Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν*, 2, 2 PG 26, 149C, *Περί τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Λόγου* 17 PG 25, 125 AB.

⁴⁰ Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Συζήτησις μέ τόν Πύρρον* PG 91, 297B : « Εἰ γάρ ἐξ οὐκ ὄντων τά ὄντα γενόμενα καί τοῦ ὄντος οὐ τοῦ μή ὄντος ἔχουσιν ἀνθεκτικὴν δύναμιν· ταύτης δε κατὰ φύσιν ἴδιον ἢ πρὸς τά συστατικά ὀρμὴ καί πρὸς τά φθαρτικά ἀφορμὴ».

⁴¹ Πρβλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τόν Μέγαν Βασίλειον. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ Θεοῦ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας)*. Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 199, σελ. 22, κ. εξ., 50 κ. εξ.

υπάρξεως του κ.τ.λ.).⁴² Οι Βυζαντινοί Πατέρες μέσα από τη θεολογία τους, δευτερευόντως πάντοτε, αλλά ευδιάκριτα, απαντούν σε ένα από τα τρία ή σε δύο ή και στα τρία ερωτήματα που θέτει η φιλοσοφία⁴³, δηλαδή στην οντολογία, στη γνωσιολογία και την ηθική – ανθρωπολογία.⁴⁴ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η βυζαντινή θεολογία να γεννάει, εκ των υστέρων μια καινούρια φιλοσοφία γιατί η θεώρηση του κόσμου και της ζωής γίνεται μέσα από το ευαγγέλιο και τη διδασκαλία του Ιησού Χριστού. Ο κόσμος πλέον δεν υπάρχει από πάντα, όπως ήθελαν οι φιλόσοφοι, η ψυχή του ανθρώπου είναι δημιούργημα του Θεού και δεν είναι συγγενής με το θείο, κατά τη διατύπωση του Πλάτωνα.⁴⁵ Και συνεχώς ο άνθρωπος για να ζει να προκόβει και να τελειώνεται (η πατερική *τελείωσις*) πρέπει να μετέχει στην χάρη του Θεού, και όχι να μεταβεί η ψυχή του, μετά το θάνατο, στον κόσμο των *Ιδεών*, κατά Πλάτωνα ή στο *πρώτο ακίνητο κινούν* κατά Άριστοτέλη ή στο *Ἐν* κατά Πλωτίνο.

Σήμερα μέσα στην εκπαίδευση αρχίζει να φαίνεται η διαθεματικότητα της διδασκαλίας, και η μαθητοκεντρικότητα δηλαδή η ταυτόχρονη διδασκαλία δύο ή τριών παρεμφερών μαθημάτων και η έντονη συμμετοχή των μαθητών σε αυτήν. Πιστεύω ακράδαντα πως η επαρκής γνώση των βυζαντινών θεολογικών κειμένων και της συνέχειας των φιλοσοφικών όρων μέσα στο Βυζάντιο, θα βοηθήσουν τον Θεολόγο Καθηγητή να αναπτύξει ένα γόνιμο διάλογο με παρεμφερή μαθήματα, όπως των αρχαίων ελληνικών, της ιστορίας, της φιλοσοφίας και να προσελκύσει ευχάριστα το ενδιαφέρον των μαθητών βοηθώντας τους να ανακαλύψουν τα ιδιαίτερα

⁴² Γεωργίου Μαρτζέλου, Γεωργίου Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β' τόμος*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 21.

⁴³ Δεν έχει σχέση με τη διαίρεση της φιλοσοφίας που αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος. Βλ. Διογένης Λαέρτιος 1, 18 : «Μέρη δε φιλοσοφίας τρία, φυσικόν, ηθικόν διαλεκτικόν». Αυτή η διαίρεση σήμερα δεν μπορεί να γίνει δεκτή. πρβλ. για το θέμα Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της φιλοσοφίας (Αρχαίας ελληνικής – Βυζαντινής – Δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία)*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 36.

⁴⁴ Γεωργίου Μαρτζέλου, Γεωργίου Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β' τόμος*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 21.

⁴⁵ Πλάτωνος, *Φαίδωνος*, 80b : «... τῷ μεν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ αἰεὶ ὡσαύτως κατὰ ταυτὰ ἔχοντι ἑαυτῷ ὁμοιώτατον εἶναι ψυχὴν, τῷ δε ἀνθρωπίνῳ καὶ θνητῷ καὶ πολυειδεῖ καὶ ἀνοήτῳ καὶ διαλυτῷ καὶ μηδέποτε κατὰ ταυτὰ ἔχοντι ὁμοιώτατον αὐ εἶναι σῶμα».

χαρίσματα τους. Το μάθημα των Θρησκευτικών στο συγκεκριμένο θέμα της διαθεματικότητας κατέχει μία αξιοζήλευτη πρωτοτυπία και ιδιαιτερότητα. Το περιεχόμενο του είναι πάντοτε ζωντανό και επίκαιρο. Ποιος γνωρίζει σήμερα ότι το *ὁμοούσιον* είναι όρος του Πλωτίνου εκτός από τους ειδικούς επιστήμονες; Όλοι όμως ξέρουν ότι τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος είναι *ὁμοούσια* μεταξύ τους, δηλαδή έχουν την ίδια ουσία γιατί όλοι έχουν ακούσει τον συγκεκριμένο όρο στο σύμβολο της Πίστεως. Επίσης η συνεχής αναφορά των φιλοσοφικών όρων και η μετάπλαση τους από τη θεολογία, μέσα στα πλαίσια του μαθήματος των Θρησκευτικών, πάντοτε ανάλογα με τις μαθησιακές ικανότητες κάθε ηλικίας, θα βοηθήσει κάλλιστα τους μαθητές να μάθουν τη θεολογία και να αποκτήσουν, φεύγοντας από το Λύκειο, μία στοιχειώδη καλλιέργεια.

Επομένως το μάθημα των θρησκευτικών μέσα στο σχολείο μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα όχι μόνο στην αποκατάσταση του τόσο παρεξηγημένου Βυζαντίου, αλλά να καταστεί και ένα πρόσφορο πεδίο διαλόγου, γνώσεως, παιδείας και πολιτισμού.